

Het personderzoek getuigt van een waar monnikenwerk. Saerens ploos de lokale pers na in al zijn geledingen : de verschillende dagbladen van verschillende politieke strekkingen, zowel Franstalige als Nederlandstalige, syndicale en parochiale blaadjes, brochures, boeken. Daar de auteur bovendien de ambitie heeft ons een micro-geschiedenis te brengen waarin “mensen van vlees en bloed” (p. XXIV) terug tot leven komen, gaat dit gepaard met een erg gedetailleerde portrettengalerij van Antwerpse figuren uit de perswereld, de politieke, artistieke of professionele middens. Saerens verwerpt, om onduidelijke redenen, het begrip ‘antisemitisme’. Nochtans plaats zijn boek zich helemaal in de traditie van de *Antisemitismusforschung* en levert het, op dat terrein, een belangrijke bijdrage. Precies door zijn exhaustieve karakter, toont het sporen van antisemitisme zowel bij traditionele katholieken en middenstanders als bij socialisten, bij de artistieke avant-garde, bij Belgisch nationalist. Anti-joodse vooroordelen vormen, voor de eerste halve eeuw van de tijdspanne die Saerens’ boek dekt (deel I), een compositie en contradictorisch allegaartje, waarin eeuwenoude motieven – de wandelende jood, de Christusmoord – vermengd raken met veel modernere motieven – antikapitalisme, antimarxisme en de eerste manifestaties van toegepaste rassenleer. Excentrieke nieuwlichterij en eeuwenoud dogma blijken soms een zelfde doelwit te hebben, maar ook niet meer dan dat. Saerens illustreert ten overvloede dat het echter om veel meer dan een rariteitenkabinet gaat. Zo was België in het algemeen en Antwerpen in het bijzonder zeker geen haard van Dreyfusards, zoals bijvoorbeeld Jean Stengers betoogd heeft. Nochtans, en

LIEVEN SAERENS

«**Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking**»

Tielt, Lannoo, 2000, XLV-847 p.

Lieven Saerens’ *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking* is een mijlpaal in de Belgische historiografie. Saerens heeft een erg ambitieus boek geschreven, dat de verhoudingen tussen ‘autochtone’ en ‘joodse’ bevolking in Antwerpen beschrijft van het einde van de negentiende eeuw tot en met de genocide die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsgreep. Hij stelt daar een indrukwekkend onderzoek tegenover : een exhaustief personderzoek voor de gehele periode en een briljant archiefwerk voor de periode van de jaren 1930 en 1940.

dit lijkt een essentiële conclusie – al wordt deze misschien onvoldoende door Saerens onderstreept – op geen enkel moment krijgen deze zo heterogene manifestaties van antisemitisme in de Antwerpse – en Belgische – context enige coherentie. Tot een frontvorming op basis van een gemeenschappelijk vijandbeeld van dé Jood, zoals bij de antirepublikeinse, antiliberaal krachten in Frankrijk ten tijde van de Dreyfus-affaire, of ten dele ook in het Duitsland van Bismarck, komt het nooit. Antisemitisme, in de jaren 1880-1930, is geen ideologie, het is een vooroordeel dat personen met de meest uiteenlopende opvattingen gemeen kunnen hebben. Saerens hoedt zich ervoor over te gaan tot een soort ontmaskering van antisemieten – van Frans Van Cauwelaert tot Jules Destrée – of in een a-historische interpretatie, waarin elke antisemitische uitlating retroactief medeplichtig zou worden aan de misdaden die tijdens de jaren 1940 werden gepleegd. Zorgvuldig worden de gradaties van antisemitisme geanalyseerd, van gangbare, bijna “banale”, vooroordelen tot en met obsessievolle haat.

In de jaren 1930 komt er een drastische verandering (deel II). Van een achtergrondgeluid wordt het antisemitisme plots een belangrijk politiek thema; in de plaats van een aantal onverzoebare vooroordelen ontstaat er een coherente ideologie, op basis van een integristisch en biologisch nationalisme; voor het eerst worden we ook geconfronteerd met professionele antisemieten, voor wie de jodenhaat een exclusief doel en een broodwinning wordt. De toename van joodse inwijkelingen, op de vlucht voor progroms en vervolging in Oost-Europa (resp. vooral Polen en Duitsland) vormt een aanleiding voor deze

precedentloze haatcampagne. De oorzaak ligt echter in de crisis van het politiek systeem, het succes van radicaal antiparlementaire bewegingen en hun *völkisch* discours. In zijn analyse van de evolutie van de jaren 1930 analyseert Saerens het olievlek-effect van de zweeppartijen, in het bijzonder op het katholieke centrum. Het antisemitische discours wordt gebanaliseerd en ter uiterste rechterzijde registreert men een verbaal geweld dat de vorm aanneemt van onverhulde bedreigingen. Antwerpen combineert in die jaren de grootste joodse bevolking met de sterkste en meest radicale extreem-rechtse bewegingen. Slechts de politieke moed van het stadsbestuur, en in het bijzonder van burgemeester Kamiel Huysmans, lijken verdere ontsporing in de hand te kunnen houden. In zijn beschrijving van deze periode introduceert Saerens de lezer ook met een reeks beroepsagitatoren, de meesten van laag allooi, politiek op de dool tussen het Belgische nationalisme, het Dietse fascisme van het Verdinaso en het steeds sterker pro-Duitse Vlaams-nationalisme van het VNV. “Volksverwering”, de belangrijkste groupuscule van deze antisemitische provocateurs, organiseert rellen, meetings en propaganda, die niet geheel zonder respons blijven. Op de achtergrond van dit alles, zowel in de Antwerpse persgeschiedenis als in deze van extreem-rechtse partijen en groupuscules, circuleren Duitse subsidies, Duitse tussenkomsten, Duitse rapporten. Saerens citeert deze naukeurig, maar lijkt er minder belang aan te hechten dan zij misschien wel verdienen.

Deel III, dat de bezettingsjaren behandelt, is het belangrijkste onderdeel van het boek. In hoofdstuk X, hoofdzakelijk op basis van de archieven van de stadspolitie, brengt

Saerens een nauwkeurige reconstructie van de razzia's van augustus en september 1942, waaraan actief werd deelgenomen door het Antwerpse politiekorps, gevolgd door de acties van de Antwerpse jodenjagers in de twee daaropvolgende jaren. Het zijn dezelfde sinistere personages die we in Deel II als beroepsagitatoren ontmoetten. De grote lijnen van het verhaal waren bekend via Maxime Steinbergs werk, maar Saerens voegt hier een bijzonder aangrijpende lokale dimensie aan toe. Ver van de grote theoretische debatten over de genocide, met een sobere maar rake pen, volgt de auteur soms van uur tot uur en van deur tot deur de brutale mensenjacht in de straten van Antwerpen. Doorheen zijn haarfijne analyse geeft hij een concreet antwoord op de grote vragen: de verantwoordelijkheid van burgemeester Leo Delwaide en hoofdpolitiecommissaris Jozef De Potter; het mechanisme waarin de stadspolitie werd meegesleept in de uitvoering van een misdaad die zijn gelijke niet kent in de Belgische geschiedenis; de administratieve medeplichtigheid aan de opeisingen en de registratie van joden, met inbegrip van de uitreiking van de jodenster. Saerens weegt de vraag van de individuele en collectieve verantwoordelijkheid af met een vastberaden logica. Hij heeft oog zowel voor de concrete situatie op het terrein, voor het juridische kader en voor het vergelijkende perspectief met de situatie in Brussel, waar noch de administratie, noch het stadsbestuur (en dus de stedelijke politie) zo ver gingen in hun medewerking met de Duitse diensten. Zijn trefzeker oordeel en de manier waarop hij de daders en de medeplichtigen van deze tragedie terug tot leven brengt, behoren, met bijvoorbeeld een Christopher Browning, tot het allerbeste wat we

van de historiografie van de genocide kunnen verwachten.

Saerens' boek vult onmiskenbaar een grote leemte. De jodenvervolging had tot nog toe in de Vlaamse historiografie een bijna theoretisch karakter. Het debat over het oorlogsverleden stond al te fel in het teken van de collaboratie als een politiek delict – een kwestie van al dan niet verkeerde opinies, van trouw of verraad aan de Vlaamse zaak. Het lijkt voortaan onmogelijk het debat nog langer in deze termen te voeren. De verantwoordelijkheid was niet enkel van de orde van het politiek discours, maar van de orde van de misdaad van gemeen recht. Saerens toont ten overvloede het rabiate antisemitisme van de collaboratie, maar hij toont ook de verwoestende gevolgen van administratieve meegaandheid. Leo Delwaide staat in meer dan één opzicht symbool voor een vergeten verleden, en voor een gemist gewetensonderzoek.

Komt de sterke boodschap van deel III, en wel in het bijzonder van hoofdstuk X, wel tot zijn recht in een boek van 800 bladzijden volle tekst? In het huidige internationale editoriale landschap zijn boekwerken van dit volume steeds meer een uitzondering. Moeten we de uitgeverij Lannoo toejuichen om de uitzonderlijke inspanning belangrijke werken integraal uit te geven – Dewever, Velaers en Van Goethem, Saerens? Gezien alle lof is Saerens' boek wel degelijk 800 bladzijden waard? Of moeten we pleiten voor een lijvige academische uitgave en een versie voor het grote publiek van 2 à 300 bladzijden? Het volume vormt onmiskenbaar een hoge drempel. Hoeveel lezers kunnen zich de tijd permitteren die een integrale lectuur

vergt (het vergde onderstaande lezer meer dan een week *full-time*) ? Er is bovendien een zekere economie van het geschreven woord die toestaat de essentie, ook van een bijzonder omvangrijk onderzoek, in minder dan de helft te verwoorden. In meer dan één opzicht komen de 500 bladzijden van Deel I en II als een uit de hand gelopen proloog over. Saerens heeft werkelijk parels gevonden in zijn reusachtig onderzoek en de lezer vergeeft hem graag overvloedige citaten. Toch krijgen de eerste twee delen soms de vorm van een exhaustieve bloemlezing van antisemitische citaten, gecombineerd met een schier eindeloze inventaris van schrijvend Antwerpen. De structuur die telkens weer katholieken, liberalen, socialisten, middenstanders en diamantbewerkers, Belgische en Vlaamse nationalistes per chronologische tranche behandelt, is repetitief en weinig inventief. De gedreven pen van de auteur van hoofdstuk X laat het ook soms afweten. De spelling van de Franse citaten is wel erg approximatief. Sommige uitweidingen deinen uit in een kroniek van het Antwerpse culturele en politieke leven, zonder dat de lezer precies weet waar het heen gaat. Een minder inschikkelijke uitgever, met onverbiddelijke schaar, had ongetwijfeld in een efficiënter boek geresulteerd.

Nochtans is het probleem niet enkel daar op terug te voeren. Het uitdeinende karakter van het boek heeft ook te maken met het opzet en de architectuur zelf van het boek. De titel verraadt een deel van het probleem. Saerens brengt geen “geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking”, zoals de ondertitel vermeldt, en hij is zich daar terdege van bewust. Een dergelijke macro-geschiedenis ware volstrekt onverzoenbaar met de micro-bena-

dering die het boek zo waardevol maakt, waarmee hij inzoomd op het lot van de Antwerpse joden. Saerens’ behandeling van de joodse bevolking is goeddeels kwantitatief – een erg verdienstelijke kwantitatieve benadering trouwens. Over intern-joodse verhoudingen, over politiek engagement, of zelfs over hoe de joodse bevolking over Antwerpen dacht – als een oponthoud op een migratieparcours, als een eindbestemming, als een gastvrije dan wel vijandige stad – vernemen we haast niets en het personderzoek verdiept zich niet of maar vluchtig in joodse publicaties. De lezer krijgt een samenvatting van evoluties in Duitsland, maar zo goed als niets over de situatie in Polen, waar de grote meerderheid van de migranten uit afkomstig is. De hoofdtitel “Vreemdelingen in een wereldstad” is zo mogelijk nog ongelukkiger. Saerens toont nergens aan dat Antwerpen een wereldstad is – wat niet hetzelfde is als een provinciestad gelegen aan een wereldhaven. Vooral, hij spant zich bijzonder in om aan te tonen dat “jood” en “vreemdeling” geenszins synoniemen zijn. Hij heeft een ware passie voor flaminganten van joodse afkomst als levend tegenbewijs voor het antisemitisme en moet, tijdens de bezettingsjaren, wel aandacht schenken aan het onderscheid tussen Belgische en vreemde joden in Antwerpen. Waarom dan deze ongelukkige titel ? Saerens bestudeert het antisemitisme op Antwerpse schaal. Dat is een innovatief en perfect legitiem object. Hij heeft het absoluut niet over niet-joodse vreemdelingen in Antwerpen, hun verhoudingen met de “autochtone” Antwerpenaren en met de joodse immigranten. Nochtans ware er misschien precies langs die omweg meer klaarheid te scheppen in de verhouding antisemitisme / xenofobie.

Saerens verdedigt zonder verdere omwegen dat hij in zijn definitie van “jood” het “nationaal-socialistische criterium hanteert”. “Met het oog op de bezetting” is dat ook volstrekt legitiem (p. XX). Nochtans lijkt de scheidingslijn tussen joden en niet-joden soms wel erg scherp getrokken in zijn behandeling van personages en hun entourage, ook voor veel vroegere perioden. Hoe belangrijk was het jood-zijn voor die joodse flaminganten van het einde van de negentiende eeuw? En hoe invloedrijk was het cosmopolitisme, dat Saerens politiek goed uit de verf doet komen, maar dat onmiskenbaar ook een element van identiteit was, voor al diegenen die zich pas als jood herkenden op het ogenblik dat zij het doelwit werden van antisemieten? Hoofdstuk XI vertoont in dat opzicht zowel conceptueel als qua bronnenonderzoek een zwakheid. Saerens voert de eigenaardige rekenoefening uit om de “joodse” helpers op eerder arbitrair samengestelde naoorlogse lijsten van de totale som jodenhelpers af te trekken, om zo bij de “feitelijke Antwerpse helpers” uit te komen (p. 684). Verder maakt hij gebruik van de eveneens problematische SOMA enquête onder de clerus, waar hij gemengde huwelijken tussen joden en katholieken, die voor een kerkelijk huwelijk een dispensatie bij het aartsbisdom dienden te vragen, verwacht met huwelijken tussen joden en “niet-joden”, wat wel erg binair overkomt voor een complexe samenleving als de Belgische. Saerens’ bloemlezing verdeelt de helpers in “socialisten”, “katholieken”, “liberalen”, “zestigplussers”, “Vlaams-nationalisten” en joden. Naast de fijne analyse van het mechanisme van de medeplichtigheid in de vervolging, lijkt dit toch wel een grove schematisering van de motivatie van altruïstische persoonlijkheden.

Lieven Saerens schreef met *Vreemdelingen in een wereldstad* één van de belangrijkste monografieën die sinds 1945 over de Belgische twintigste-eeuwse geschiedenis verschenen. Zijn boek opent bovendien een debat over de bezettingsjaren in volstrekt nieuwe termen. Door in te zoomen op het antisemitisme in Antwerpen illustreert hij met brio de verdiensten van de micro-geschiedenis. Dat zijn boek nog sterker en gebalder ware geweest indien hij zich ook met meer overgave aan de micro-geschiedenis had gehouden, doet niets af aan de verdienste van een onderzoek dat getuigt van een uitzonderlijke volharding en van een boek dat getuigt van een bewonderingswaardige intellectuele moed.

Pieter Lagrou